

Anna Stawarska-Rippel

O prawie cywilnym w początkach Polski Ludowej uwag kilka

Wzorcowe dla socjalistycznego prawa cywilnego, prawo radzieckie, negowało rzymskie rozróżnienie tego, co publiczne i prywatne. Fundament prawa prywatnego – własność prywatna – zniknęła dość szybko zarówno z ustawodawstwa, jak i doktryny ZSRR¹. W latach stalinizmu utrwalił się pogląd o całkowitej odmienności socjalistycznego prawa cywilnego od doktryny prawnej opartej na prawie rzymskim². Objęcie społeczeństwa w państwie socjalistycznym wszechogarniającą kontrolą państwową, szczególnie nad własnością, skutkowało radykalnym i dotąd niespotykanym wypaczeniem tradycyjnych instytucji prawa prywatnego, czyniąc z niego w zasadniczej mierze prawo gospodarcze³. Publiczna kontrola nad produkcją, planowa produkcja oraz dystrybucja dóbr powodowały,

¹ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2010, s. 220.

² W. Wołodkiewicz, *Reżimy autorytarne a prawo rzymskie*, [w:] W. Wołodkiewicz, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Kraków 2003, s. 310; A. Bosiacki, *Prawo rzymskie w systemach totalitarnych (przypadek ZSRR, Włoch i Niemiec): zarys problematyki*, *Studia Iuridica* 1999, t. 37, s. 9, 13; A. Lityński, *Lenin a ius privatum*. [w:] „*Leges Sapere*”. *Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. W. Uruszczak, P. Święcicka, A. Kremer, Kraków 2008, s. 263, 269.

³ A.J. Schmidt, *Soviet Civil Law as Legal History: A Chapter or a Footnote?*, [w:] *Revival of Privet Law in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of F.J.M. Feldbrugge*, ed. G. Ginsburg, W.B. Simons, Brill 1996, s. 46.

że gospodarka postrzegana była jako jedna państwowa organizacja. Utopijne było założenie, że zanegowanie indywidualizmu na rzecz kolektywizmu zapewni społeczny dobrobyt. Wprowadzenie planowej gospodarki skutkowało nie tylko zaburzeniem tradycyjnych różnic między publicznym i prywatnym prawem, lecz również pomiędzy prawem prywatnym i gospodarczym. Radykalne ograniczenie prawa prywatnego na rzecz gospodarczego znalazło swoje odzwierciedlenie także w programie kształcenia na studiach prawniczych w ZSRR. Kurs prawa cywilnego został zastąpiony przez kurs prawa gospodarczo-administracyjnego, kładącego nacisk na publiczne regulacje gospodarczych zależności. Prawo prywatne stanowiło przedmiot rozważań jedynie kilku ostatnich godzin tego wykładu, przy czym traktowano je jako niepożądaną konieczność spowodowaną faktem, że kapitalistyczne relacje i burżuazyjna świadomość nie zostały jeszcze w pełni wyeliminowane⁴.

Złamanie fundamentalnych zasad dawnego prawa prywatnego było nowością w światowych dziejach prawa. Już w połowie 1918 r. radzieckie prawo cywilne stało się w istocie prawem publicznym⁵.

W wolniejszym tempie i zasadniczo mniej rewolucyjnie tworzone po II wojnie światowej zręby socjalistycznego systemu w europejskich państwach tzw. demokracji ludowej (z wyjątkiem Jugosławii i Albanii)⁶. Wpłynęły na to głównie okoliczności polityczne, ale też praktyczne.

W Polsce Ludowej zachowano formalną ciągłość prawną i przejęto w zasadzie cały dorobek prawny Drugiej Rzeczypospolitej. Ponadto dokonana w latach 1945–1946 w błyskawicznym tempie unifikacja prawa cywilnego materialnego nie byłaby możliwa bez wykorzystaniu projektów Komisji Kodyfikacyjnej II RP, które z różnych przyczyn nie stały się prawem obowiązującym w Drugiej Rzeczypospolitej.

⁴ Wedle relacji profesora Johna Hazarda studiującego prawo w Moskiewskim Instytucie Prawniczym w latach wdrażania pierwszego planu pięcioletniego. Zob. H.J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*, Harvard University Press 1978, s. 45.

⁵ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 198.

⁶ H. Izdebski, *Rewolucja a prawo w Europie w XX wieku*, cz. II: *Rewolucja a prawo dawne i nowe: tradycja prawna i środowisko prawnicze w obliczu rewolucji*, Czasopismo Prawno-Historyczne 1987, z. 1, s. 120–122.

Była to jednak ciągłość wybiórcza, względna i krytyczna. Likwidowanie fundamentalnych podstaw przejętego formalnie prawa przebiegało stopniowo i rozkładało się na kilka początkowych lat funkcjonowania nowego ustroju. Pozorom zachowania kontinuum prawnego, szczególnie przed przełomowym rokiem 1948, towarzyszyły pozaustawowe korektury przedwojennego prawa i marginalizowanie jego stosowania w połączeniu z hipertrofią klauzul generalnych zorientowanych politycznie. Lata 1948–1950 charakteryzowały się już przyspieszeniem formalnych zmian wprowadzanych do wszystkich gałęzi prawa sądowego. Szczytowym okresem zmian w prawie sądowym w Polsce Ludowej był rok 1950.

Przełom polityczny z 1948 r., kiedy „zdemaskowano i zlikwidowano odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne w partii”⁷, skutkowało obowiązkową recepcją wzorców radzieckich: „Obecnie po zjednoczeniu partii robotniczych PPR i PPS w jedną partię i uchwaleniu planu 6-letniego, tempo przystosowania nadbudowy ideologicznej, a więc prawa, do podstawy ekonomicznej, będzie przyspieszone”⁸.

Krytyka obowiązującego wówczas prawa cywilnego dotyczyła zarówno aktów prawnych wywodzących się z Drugiej Rzeczypospolitej, jak i dekretów unifikacyjnych z lat 1945–1946. Druzgocącej krytyce poddano też projekt kodeksu cywilnego z 1948 r.: „Nasze dotychczasowe prace kodyfikacyjne w dziedzinie tzw. prawa sądowego dały pewne rezultaty, ale daleko niedostateczne, przede wszystkim w sensie jakościowym – na skutek braków ideologicznych, na skutek nieumiejętności posługiwania się w tej dziedzinie metodologią marksistowską”⁹.

Zarówno materialne, jak i formalne prawo cywilne wymagało zdaniem ówczesnych władz przebudowy założeń ogólnych w kierunku socjalistycznym. Nową, podstawową wytyczną w tym zakresie była ochrona własności społecznej: „Podstawą naszego ustroju jest własność społeczna, podobnie jak podstawą kapitalizmu jest

⁷ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2010, s. 202.

⁸ Z. Fenichel, *Zagadnienia przebudowy i kodyfikacji prawa pracy*, Państwo i Prawo 1949, nr 4, s. 57.

⁹ III Ogólnokrajowy Zjazd Zrzeszenia Prawników Polskich, Państwo i Prawo 1950, nr 7–8, s. 67.

własność prywatna. Skoro kapitaliści, gdy dopięli w swoim czasie utrwalenia ustroju kapitalistycznego, proklamowali własność prywatną świętą i nietykalną, to my, komuniści, tym bardziej powinniśmy proklamować własność społeczną świętą i nietykalną, aby utrwalić przez to nowe, socjalistyczne formy gospodarki we wszystkich dziedzinach produkcji i handlu”¹⁰.

Zmiany w aksjologicznych podstawach porządku prawnego, towarzyszące zazwyczaj każdej transformacji ustrojowej, powodują odejście od stosowania niektórych norm prawa bądź ich ustawową, lub pozaustawową modyfikację podyktowaną względami politycznymi. Problemy dotyczące wykładni prawa stają się wówczas kluczowe, zwłaszcza na gruncie prawa cywilnego¹¹. Prawo obowiązujące w pierwszych latach Polski Ludowej pozostawało pod wpływem determinowanych politycznie orzeczeń, uchwał i wytycznych Sądu Najwyższego. Zgodnie z uchwałą Zgromadzenia Ogólnego Sądu Najwyższego z 25 listopada 1948 r. orzecznictwo pochodzące z II Rzeczypospolitej, niezgodne z ówczesnymi założeniami ustrojowymi, miało jedynie historyczne znaczenie¹².

¹⁰ J. Stalin, *Wyniki pierwszej pięciolatki*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 13, s. 216.

¹¹ W okresach przemian społecznych, gospodarczych, ustrojowych wykładnia prawa może stanowić instrument przystosowania norm prawa cywilnego do nowych warunków. Znakomitym tego przykładem jest historia wielkich dziewiętnastowiecznych kodyfikacji cywilnych. Podjęte w drugiej połowie XIX wieku reformy pozostające pod wpływem doktryny solidaryzmu społecznego dokonywały się na ogół poza ramami kodyfikacji, jednak nie pozostawały bez wpływu na materię kodeksów. Potrzeba uwzględnienia aktualnych wówczas potrzeb społecznych na gruncie dotychczasowego porządku prawnego spowodowała rozwój nowej metody wykładni – wykładni celowościowej, która umożliwiła orzecznictwu działanie z większą elastycznością. Zob. K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Warszawa 2009, s. 223, 247–250.

¹² „Zważywszy, 1) że Polskę okresu międzywojennego i Polskę powojenną różni zasadniczo odmienna struktura ustrojowa, polityczna i gospodarcza, 2) że, w związku z powyższą zmianą, część orzecznictwa obu Izb Sądu Najwyższego, opartego na zasadach poprzedniego ustroju, straciła obecnie swą aktualność, 3) że powoływanie się nadal w bieżącym orzecznictwie Sądów polskich na orzeczenia i zasady prawne, ustalone w okresie międzywojennym, należy różnicować ze stanowiska obecnego ustroju, bądź jako już nieaktualne, bądź jeszcze aktualne, w związku z przebudową Pań-

Abstrakcyjność i elastyczność uregulowań, zwłaszcza obowiązującego w początkach Polski Ludowej prawa cywilnego materialnego, ułatwiały reinterpretację poszczególnych norm zgodnie z radzieckim wzorcem. Szczególną rolę w procesie dostosowania ustawodawstwa cywilnego do nowych założeń ideologicznych pełniły nowe klauzule generalne: „cele państwa ludowego” i „zasady współżycia społecznego”¹³. Ograniczały one w stosowaniu tradycyjne klauzule zawarte w ówczesnie obowiązującym kodeksie zobowiązań¹⁴.

Uchwalona zaś 18 lipca 1950 r. ustawa przepisów ogólne prawa cywilnego¹⁵, poprzez regulacje zawarte w art. 1 p.o.p.c.¹⁶ i 3 p.o.p.c.¹⁷, wpłynęła na kształtowanie nowych treści prawa w ogóle.

Skrajnym przypadkiem instrumentalnego wykorzystywania nowych klauzul generalnych było decydowanie na ich podstawie o niestosowaniu przepisów prawa: „Zasady praworządności rewolucyjnej nakazują stosowanie wydanych przepisów, jednak nie w tym przypadku, kiedy zmiany w ustroju i zasadach współżycia społecznego, powstałe na skutek rewolucyjnego przekształcenia państwa burżuazyjnego w państwo ludowe, nakazują uznanie okre-

stwa Polskiego, Zgromadzenie Ogólne Sądu Najwyższego uchwała: 1) uznać, przy powoływaniu się sądów na orzecznictwo Sądu Najwyższego okresu międzywojennego, orzeczenia i zasady prawne (1918–1939), które nie są zgodne z obecnym ustrojem i obowiązującym ustawodawstwem, za mające już dziś wyłącznie historyczne znaczenie. 2) Stwierdzić, że trwają nadal w mocy tylko te orzeczenia i zasady prawne dotyczące wskazanego okresu międzywojennego, które rzeczony niezgodności nie zawierają. 3) Pozostać ocenę, czy dane orzeczenie lub zasada prawna podpada pod punkt 1 czy też punkt 2 niniejszej uchwały, poszczególnym składom sądzącym z tym, że prawidłowość tej oceny będzie podlegała normalnej kontroli w toku instancji”. Demokratyczny Przegląd Prawniczy 1948, nr 12, s. 58.

¹³ A. Stawarska-Rippel, *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944–1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006, s. 105 i n.

¹⁴ A. Stawarska-Rippel, *Kodeks zobowiązań w pierwszych latach Polski Ludowej*, Kwartalnik Prawa Publicznego 2004, z. 3, s. 697–716.

¹⁵ Dz.U. Nr 34, poz. 311.

¹⁶ Art. 1 p.o.p.c. „Przepisy prawa winny być tłumaczone i stosowane zgodnie z zasadami ustroju i celami Państwa Ludowego”.

¹⁷ Art. 3 p.o.p.c. „Nie można czynić ze swego prawa użytku, który by naruszał zasady współżycia społecznego w Państwie Ludowym”.

ślonych przepisów prawa za nie odpowiadające zmienionym stosunkom społecznym”¹⁸. Nadużywając pojęcia „zasad współżycia społecznego” i przypisując im większe znaczenie niż przepisom obowiązującym, Sąd Najwyższy wkraczał w kompetencje ustawodawcy, wytwarzając stan niepewności prawnej¹⁹. Jak wiadomo, klauzula „zasad współżycia społecznego” znajduje zastosowanie współcześnie. W warunkach państwa praworządnego, a także ze względu na istotę instytucji klauzul generalnych, klauzula generalna „zasad współżycia społecznego” może być dookreślana zgodnie z nowym systemem wartości i nadal stosowana tak jak wszystkie klauzule słusznościowe²⁰.

Selektywne stosowanie przepisów przedwojennego prawa cywilnego oraz zunifikowanego w latach 1946–1947, a także ich reinterpretacja powiązana z nowymi klauzulami generalnymi i nacjonalizacyjne akty prawne prowadziły do zdecydowanej przewagi charakterystycznie wówczas pojmowanego interesu publicznego nad interesem prywatnym. Te zmiany powodowały głęboką deformację tradycyjnych i fundamentalnych instytucji cywilistycznych²¹. Zatwierdziła je formalnie konstytucja z 1952 r.

Mimo zintensyfikowanych w latach 1949–1950 działań partii rządzącej w kierunku daleko idącej recepcji wzorców radzieckich oraz typizacji własności w konstytucji PRL²² zarówno prawo cywilne materialne, jak i formalne udało się skodyfikować na dobrym poziomie. Oba kodeksy zawierały wiele konstrukcji prawnych charakterystycznych dla ustawodawstwa zachodnioeuropejskiego. Przyczy-

¹⁸ Orzeczenie SN z dnia 5–30 czerwca 1951 r. Nr C. 649/50, Z.O.S.N. Zeszyt II z 1952 r., poz. 44.

¹⁹ J. Nowacki, *Niektóre zagadnienia zasad współżycia społecznego*, Państwo i Prawo 1957, nr 7–8, s. 112–113.

²⁰ M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym. Przyczynek do dyskusji*, Państwo i Prawo 1990, nr 11, s. 56; L. Leszczyński, *Przepisy prawne a podstawa zastosowania klauzul odsyłających*, *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 2000, z. 4, s. 749.

²¹ M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym*, s. 49.

²² Obszernie na ten temat A. Machnikowska, *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981*, Gdańsk 2010, s. 87–98.

niły się do tego zmiany polityczne po 1956 r. oraz ciągłość nauki prawa cywilnego²³.

Odrzucenie w radzieckiej doktrynie i prawie abstrakcyjnego, uniwersalnego pojęcia własności²⁴ w powiązaniu z publiczną kontrolą nad wszelkimi typami nowo pojętej własności, zwłaszcza własności społecznej, wpłynęło na wzmocnienie roli prawa administracyjnego kosztem znaczenia cywilnego prawa formalnego. Gospodarka socjalistyczna była gospodarką planową – „plan stał się prawem państwa”²⁵. Ideę gospodarki planowej w Rosji radzieckiej tak ujął Lenin na VII zjeździe partii bolszewików w marcu 1918 r.: „Przekształcenie całego państwowego mechanizmu ekonomicznego w jedną maszynę, mechanizm gospodarczy pracujący tak, by setki milionów ludzi były kierowane przez jeden plan – oto gigantyczne zadanie organizacyjne, które spadło na nasze ramiona”²⁶. Plan miał charakter normy obowiązującej: „Nasze plany to nie plany – prognozy, nie plany – domysły, lecz plany – dyrektywy, które są dla organów kierowniczych obowiązujące i które określają kierunek naszego rozwoju gospodarczego w przyszłości w skali całego kraju”²⁷. W Polsce Ludowej, jeszcze przed wydaniem konstytucji PRL, Sąd Najwyższy orzekł, że naruszenie zasad gospodarki planowej jest naruszeniem jednego z fundamentów ustroju społecznego Polski Ludowej, a tym samym sprzeciwia się porządkowi publicznemu w rozumieniu art. 434 k.p.c.²⁸

Zróznicowanie własności w prawie cywilnym determinowało dualizm w szeroko pojętym postępowaniu cywilnym. Polegał on na

²³ A. Mączyński, *Uwagi o stanie nauki polskiego prawa cywilnego*, Państwo i Prawo 2011, nr 6, s. 6–8.

²⁴ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR*, s. 219.

²⁵ J. Paszukanis. cyt. za: G.M. Armstrong, *The Soviet Law of Property*, s. 53.

²⁶ Cyt. za: Jan Wasilkowski, *Własność społeczna w świetle konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Problematyka cywilno-prawna*, [w:] *Zagadnienia prawne konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, cz. I, Warszawa 1954, s. 53.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 28 kwietnia 1951, 2/1952.

wyróżnieniu dwóch sfer jego zastosowania: w zakresie stosunków między podmiotami gospodarki uspołecznionej oraz w pozostałym zakresie stosunków cywilnoprawnych, w szczególności między osobami fizycznymi i podmiotami gospodarki uspołecznionej, a także między osobami fizycznymi reprezentującymi różne typy i formy własności (osobistą, drobnotowarową, drobnokapitalistyczną)²⁹. W upaństwowionej gospodarce najlepiej było rozstrzygać spory wewnątrz, administracyjnie, ograniczając jednocześnie kompetencje sądu w tych sprawach³⁰. Kluczową rolę pełnił w tym zakresie państwowy arbitraż gospodarczy.

Państwowy arbitraż w ZSRR, oddzielony zupełnie od systemu sądów i połączony z władzą administracyjną, nie miał nic wspólnego z arbitrażem prywatnym, postępowaniem polubownym. Jego arbitrzy nie mieli atrybutu niezawisłości, który odróżnia administrację od sądownictwa. Zadaniem państwowego arbitrażu było rozwiązywanie sporów majątkowych między instytucjami, przedsiębiorstwami i organizacjami sektora uspołecznionego, celem zabezpieczenia umocnienia dyscypliny wykonywania umów i planów oraz przestrzegania zasad rozrachunku gospodarczego. Jednocześnie arbitraż miał zapewnić wzmocnienie realizacji planu gospodarczego, odpowiednią dyscyplinę gospodarczą zgodnie z założeniami polityki ekonomicznej ustanowionymi przez państwo³¹. Nałożone na arbitraż państwowy zadanie wzmocnienia realizacji planu gospodarczego zgodnie z założeniami polityki państwa powodowało, że arbiter (nie-

²⁹ Z. Radwański, *Ciągłość a reforma prawa w świetle doświadczeń unifikacyjnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (lata 1945–1964)*, [w:] *Dzieje kodyfikacji prawa. Materiały na konferencję w Karpaczu*, (do użytku wewnętrznego), 1974, s. 169.

³⁰ G.M. Armstrong, *The Soviet Law of Property. Law in Eastern Europe*. A series of publication issued by the Documentation Office for East European Law University of Leyden. General editor: F.J. M. Feldbrugge, Publish. Brill 1983, nr. 26, s. 1–2; P.L. Gregory, *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives*, Cambridge 2004, s. 1 i n.

³¹ Постановление ЦИК СССР N 5, СНК СССР N 298 от 03 мая 1931 *Положение о государственном арбитраже*. СЗ СССР 1931, nr 26, poz. 203. Zob. też W.E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 114; V. Terebilov, *The Soviet Court*, Moskwa 1986, s. 104–105.

-prawnik, specjalista w danej dziedzinie gospodarki) traktował zobowiązania będące przedmiotem rozstrzyganych spraw jako elementy planu gospodarczego i „ogólnych umów” pomiędzy ministrami różnych komisariatów. Arbiter interpretował spór przez pryzmat aktów administracyjnych, a nie intencji stron. W związku z tym prawo cywilne uległo dalszemu zmarginalizowaniu³².

W Polsce Ludowej nie powielono jednak w całości wzorca radzieckiego. Znamienne jednak jest to, że państwowy arbitraż gospodarczy powołano w 1949 r., kiedy rozpoczęto realizację planu sześcioletniego³³.

Kierunek zasadniczych zmian w prawie cywilnym formalnym w pierwszych latach Polski Ludowej był wyznaczany przede wszystkim przez zasady radzieckiego prawa cywilnego materialnego i regulacje pozakodeksowe dotyczące ustroju sądów i prokuratury, a rzadziej przez szczegółowe rozwiązania radzieckiego kodeksu postępowania cywilnego. Obowiązujący ówczesnie w RFSRR kodeks procedury cywilnej (1923) już w latach 30. postrzegany był jako anachroniczny i zawierający regulacje zapożyczone z burżuazyjnego ustawodawstwa. Koniec lat 30. to okres najliczniejszych zmian w radzieckiej procedurze cywilnej. W tym czasie wydano w sumie 52 akty prawne celem nowelizacji kodeksu, przy czym były to często niespójne zmiany wprowadzane na mocy innych aktów prawnych bez uchylecia lub znowelizowania odpowiednich przepisów radzieckiego k.p.c. z 1923 r.³⁴ Przykładem krytyki względem prze-

³² A. Stawarska-Rippel, *Państwowy arbitraż w ZSRR*, Miscellanea Historico-Iuridica, t. VII, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2009, s. 143–159. Zob. też H.J. Berman, *Justice in the U.S. S.R.*, s. 44–45.

³³ Art. 27 dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o państwowym arbitrażu gospodarczym (Dz.U. Nr 46, poz. 340): „komisje arbitrażowe rozstrzygają sprawy, kierując się zasadami praworządności Polski Ludowej i przepisami oraz wytycznymi planów gospodarczych, przestrzegając w szczególności dyscypliny w wykonywaniu tych planów, oraz umów zawartych dla ich realizacji, jak również zasad rozrachunku gospodarczego”.

³⁴ W.E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 292; D.W. Chenoweth, *Soviet Civil Procedure. History and Analysis*, Philadelphia 1977, s. 31–33. Zob. też A. Stawarska-Rippel, *O pierwszym radzieckim kodeksie procedury cywilnej. Postępowanie cywilne od dekretów o sądzie do początków rekodyfikacji radzieckiego prawa*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia*

pisów k.p.c. RFSRR z 1923 r., poza dezaktualizacją jego postanowień w związku ze zmianami polityczno-gospodarczymi, było uregulowanie uprawnień prokuratora w procesie cywilnym w rozdziale „przedstawicielstwo w sądzie” i brak należytego wyeksponowania tej instytucji³⁵. Sytuację tę zmienił nowy radziecki k.p.c. z 1964 r.

Zasadnicze nowości w postępowaniu cywilnym Polski Ludowej pojawiły się dopiero w ustawie z 20 lipca 1950 r.³⁶, zmieniającej kodeks postępowania cywilnego z 1930 r.: „Zadanie to zrealizowane zostało stosunkowo późno. [...] Składało się na to zarówno niedostateczne jeszcze w pierwszym okresie wykrystalizowanie koncepcji nowego prawa cywilnego i błędne traktowanie go jako prawa prywatnego”³⁷.

Zanegowanie w radzieckim prawie istnienia podziału na prawo publiczne i prawo prywatne³⁸ skutkowało uznaniem, że postępowanie cywilne służy ochronie interesu publicznego, a nie prywatnego. Skrajnym poglądem, będącym konsekwencją wzorowania się na doktrynie radzieckiej, było twierdzenie o łączności pomiędzy procedurą cywilną i procedurą karną³⁹.

ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, red. J. Ciągwa, M. Mikołajczyk, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, Białystok–Katowice 2010, t. 2, s. 364–266.

³⁵ Р.Ф. Каллистратова, *Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации*, Советское Государство и Право 1964, nr 8, s. 26.

³⁶ Dz.U. Nr 38, poz. 349 – tj. Dz.U. Nr 43, poz. 394.

³⁷ J. Jodłowski, *Z zagadnień polskiego procesu cywilnego*, Warszawa 1961, s. 26–27.

³⁸ „Nie ma dla nas nic »prywatnego« wszystko w dziedzinie gospodarczej jest dla nas rzeczą publiczną, a nie prywatną. Dopuszczamy kapitalizm tylko państwowy. [...] Stąd konieczność szerszego zastosowania ingerencji państwa w sferę »stosunków prywatnoprawnych«, roszczenia uprawnień państwa w zakresie uchylania umów »prywatnych«, stosowania wobec »cywilnych stosunków prawnych« nie corpus iuris Romani, lecz naszej rewolucyjnej świadomości prawnej”. W.I. Lenin, *Dzieta*, t. 36, Warszawa 1958, s. 594. Zob. też A. Lityński, *Polityka a postępowanie cywilne (1945–1964)*, *Miscelanea Iuridica*, t. 2, red. A. Lityński, A. Drogoń, Tychy 2003, s. 82.

³⁹ L. Schaff, *Proces karny Polski Ludowej*, Warszawa 1953, s. 52.

Uwzględnianie interesu publicznego i funkcji społecznej w procedurze cywilnej nie było ówczesnie zjawiskiem zupełnie nowym. Zmiany w kierunku publicyzacji prawa prywatnego w XIX w. powodowały, że w europejskiej nauce procesu cywilnego zaczęto akcentować element publiczny jako dotyczący samej procedury, a nie praw cywilnych stron i przedmiotu procesu. Z interesem publicznym na gruncie postępowania cywilnego wiąże się też zagadnienie poszukiwania w procesie cywilnym prawdy materialnej (obiektywnej) i tym samym ograniczenia zasady kontrydiktoryjności na rzecz zasady śledczej. Tendencje ograniczania zasady kontrydiktoryjności celem szerszego oddziaływania państwa w sferę stosunków prywatnoprawnych charakteryzują europejską procedurę cywilną od końca XIX w.⁴⁰

Za wzorem radzieckim ustawa z 20 lipca 1950 r. „o zmianie przepisów postępowania w sprawach cywilnych” przede wszystkim znacznie ograniczyła zasadę autonomii woli i swobody stron. Wedle tej nowelizacji sąd był związany granicami powództwa z wyjątkiem spraw, gdzie powodem był Skarb Państwa lub inny podmiot podlegający państwowemu arbitrażowi gospodarczemu, a wysokość roszczeń nie została określona umową lub przepisami szczególnymi oraz gdy przedmiotem powództwa były roszczenia alimentacyjne, ze stosunku pracy lub o naprawienie szkody wyrządzonej czynem niedozwolonym⁴¹. Polski k.p.c. z 1964 r. powtórzył tę regulację z nieznacznymi zmianami⁴². W prawie radzieckim ograniczenie zasady dyspozycyjności było dalej idące. Sąd nie był

⁴⁰ C.H. van Rhee, *Introduction*, [w:] *European Traditions in civil Procedure*, ed. C.H. van Rhee, Antwerpen–Oxford 2005, s. 11–13.

⁴¹ Ustawa z 20 lipca 1950 r. zmieniającej k.p.c. z 1930 r. (Dz.U. Nr 38, poz. 349): „93) dotychczasowy przepis art. 312 staje się § 1 tego artykułu. Ponadto w artykule tym dodaje się § 2 w brzmieniu: Przepisu paragrafu poprzedzającego nie stosuje się: 1) gdy powodem jest Skarb Państwa lub inny podmiot podlegający państwowemu arbitrażowi gospodarczemu, a wysokość roszczeń nie została określona umową lub przepisami szczególnymi oraz 2) gdy przedmiotem powództwa są roszczenia alimentacyjne, ze stosunku pracy lub o naprawienie szkody wyrządzonej czynem niedozwolonym”.

⁴² W art. 321 k.p.c. z 1964 r. (Dz.U. Nr 43, poz. 296): „§ 1. Sąd nie może wyrokować co do przedmiotu, który nie był objęty żądaniem, ani zasądzać ponad żądanie. § 2. Przepisu paragrafu poprzedzającego nie stosuje się,

związany żądaniem zawartym w pozwie i mógł wyjść poza granice roszczenia, jeżeli było to uzasadnione chronionym prawnie interesem państwowej instytucji, przedsiębiorstwa, kołchozów oraz społecznych organizacji albo obywateli⁴³.

Również na wzór radziecki szczególne uprawnienia w postępowaniu cywilnym zyskał prokurator. Ustawa ujmowała je w nowym dziale VII Udział prokuratora w procesie cywilnym⁴⁴. Analogicznie jak w radzieckim kodeksie procedury cywilnej z 1923 r., prokurator miał prawo wytaczać wszelkie powództwa jak i stać się stroną na każdym etapie postępowania, jeśli według niego wymagała tego ochrona interesów państwa. Mógł też zaskarżyć każde orzeczenie, od którego służył środek odwoławczy, jak również żądać wznowienia postępowania w sprawie prawomocnie zakończonej, jeżeli brał w niej udział, oraz zaskarżyć prawomocne orzeczenie w drodze

gdy powodem jest jednostka gospodarki uspołecznionej, jak również w sprawach o roszczenia alimentacyjne i o naprawienie szkody wyrządzonej czynem niedozwolonym. W takich sprawach sąd orzeka o roszczeniach, jakie wynikają z faktów przytoczonych przez powoda także wówczas, gdy roszczenie nie było objęte żądaniem lub gdy było w nim zgłoszone w rozmiarze mniejszym niż usprawiedliwiony wynikiem postępowania”.

⁴³ *Об утверждении Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик от 8 декабря 1961 года*, Ведомости Верховного Совета СССР, 1961, nr 50, poz. 525. Zob. też: *Soviet Civil Legislation and Procedure. Official Texts and Commentaries*, przekł. Y. Sdobnikov, Moskwa (bez daty wydania); *Гражданский процессуальный кодекс РСФСР от 11 июня 1964 г.*, Ведомости Верховного Совета РСФСР 1964, nr 24, poz. 407. Zob. też: *The Civil Code and the Code of Civil Procedure of the RSFSR 1964*, translated by A.K.R. Kiralfy, Leyden 1966; *Советский гражданский процесс*, red. М.А. Гурвича, Moskwa 1967.

⁴⁴ W pierwszym projekcie nowego polskiego k.p.c. (1955 r.) uprawnienia prokuratora w postępowaniu cywilnym nie zostały wyodrębnione w osobnym dziale. *Projekt kodeksu postępowania cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1955. W projekcie z 1960 r. uprawnienia prokuratora w procesie cywilnym zostały wyodrębnione w księdze II. *Projekt kodeksu postępowania cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1960. W projekcie z 1964 r. uprawnienia prokuratora w procesie cywilnym zostały wyodrębnione w tytule II. *Projekt kodeksu postępowania cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz przepisów wprowadzających*, Warszawa 1964.

rewizji nadzwyczajnej⁴⁵. W literaturze radzieckiej podkreślano, że „prokurator, polityczny działacz, powinien wiedzieć i prawidłowo rozumieć politykę partii i ustawodawstwa, co pomoże mu w poprawnej ocenie określenia jego aktywności w dziedzinie procesu”⁴⁶. Udział prokuratora w postępowaniu cywilnym miał gwarantować realizację zasady prawdy obiektywnej, uznanej za naczelną zasadę procesu socjalistycznego.

Procedura cywilna miała służyć ochronie własności społecznej, tak jak i pozostałe gałęzie prawa w państwie ludowym. Ten cel realizowały przede wszystkim wprowadzone do przedwojennego k.p.c. z 1930 r. elementy zasady śledczej i oficjalności, wzmocnione wytycznymi wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w przedmiocie stosowania art. 236 k.p.c.: „Rosnąca potrzeba coraz większej czujności w zakresie ochrony mienia socjalistycznego i praw obywateli spowodowały wydanie przez Sąd Najwyższy na wniosek ministra Sprawiedliwości Uchwały”⁴⁷. Wytyczne wymiaru sprawiedliwości funkcjonujące w praktyce na równi z ustawą ze względu na zakres ich mocy wiążącej były skrajnym przykładem prawotwórstwa sądowego. Radziecki pierwowzór polskich wytycznych ustalanych przez SN nie precyzował kwestii ich mocy wiążącej. W radzieckiej praktyce ta kwestia nie miała istotnego znaczenia w kontekście rozbieżności między postanowieniami ustawy a rzeczywistością prawną⁴⁸. W zakresie przepisów postępowania cywilnego wytyczne Sądu Najwyższego daleko ingerowały w swobodę sędziowskiego uznania: „Ustawodawca używa trzykrotnie w art. 236 k.p.c. wyra-

⁴⁵ (Dz.U. Nr 38, poz. 349 – tj. Dz.U. Nr 43, poz. 394). Zob. też K. Markiewicz, *Prokurator w postępowaniu cywilnym w ujęciu historycznym*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 2, red. J. Ciągwa, M. Mikołajczyk, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, Białystok–Katowice 2010, s. 67.

⁴⁶ *Граждански процесс*, Ред. С.Н. Абрамова. Москва 1948, s. 125.

⁴⁷ Uchwała Całej Izby Cywilnej Sądu Najwyższego w przedmiocie stosowania art. 236 k.p.c., a zwłaszcza jego § 1, z 27 czerwca 1953 r., Dz. Urz. Wym. Spr. 1953, nr 9.

⁴⁸ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR*, s. 305–306.

żenia „może”, co samo przez się wskazuje, że stosowanie tego przepisu nie powinno być mechaniczne. Z drugiej strony należy wskazać, że zastosowanie art. 236 nie może być pozostawione dowolnemu uznaniu sądu. Sąd jest obowiązany stosować art. 236 przede wszystkim wówczas, gdy występujący w sposób szczególny w danej sprawie interes społeczny wymaga ochrony⁴⁹. Ówczesne pojmowanie interesu społecznego (publicznego) ściśle związane z kontekstem politycznym i ideologicznym, stanowiło ideę kierowniczą nowego, socjalistycznego prawa cywilnego⁵⁰.

Znamienne dla prawa cywilnego materialnego i formalnego w pierwszych latach Polski Ludowej było jego znaczne upublicznienie, wykraczające poza socjalizację niezbędną dla ochrony jednostek słabszych ekonomicznie. Podążając za radzieckim wzorcem w zakresie dyferencji własności i jej ochrony, w powiązaniu z osłabieniem znaczenia cywilnego prawa procesowego nastawionego na rozstrzyganie konfliktów, na rzecz wzrostu roli prawa administracyjnego i gospodarczego, przeniesiono na grunt polski podstawowe założenia prawa socjalistycznego.

SUMMARY

Several comments about the private law in the early People's Poland

Fracture of the fundamental principles of private law in USSR was a novelty in world history of the law. In People's Poland formal legal continuity with the Second Republic of Poland was preserved, but this continuity was selective and critical. Following the Soviet model, in matter of differentia-

⁴⁹ Uchwała Całej Izby Cywilnej Sądu Najwyższego w przedmiocie stosowania art. 236 k.p.c.

⁵⁰ Por. J. Biernacki, *Interes społeczny w zunifikowanym prawie cywilnym*, Przegląd Notarialny 1949, t. II, s. 414 i n.

tion of property and its protection, combined with reducing of the importance of civil procedure, in favor of increasing the role of administrative law and economic law, was moved into Polish system of law basic concepts of socialist law.

Key-words: private law, civil procedure, People's Poland, Polish People's Republic, socialist law, private property, stalinism